

Łukasz Quirini-Popławski

WALORY PRZYRODNICZE I KULTUROWE JAKO PODSTAWA ATRAKCYJNOŚCI TURYSTYCZNEJ BESKIDÓW WSCHODNICH NA OBSZARZE OBWODÓW LWOWSKIEGO I IWANOFRANKOWSKIEGO (UKRAINA)

Zarys treści: Celem pracy jest przedstawienie, na podstawie przeprowadzonych badań inwentaryzacyjnych, walorów przyrodniczych i antropogenicznych Beskidów Wschodnich w granicach obwodów lwowskiego i iwanofrankowskiego (Ukraina). Badania wykazały, że walory przyrodnicze, a zwłaszcza krajobrazowe, stanowią główny element kształtujący atrakcyjność turystyczną Beskidów Wschodnich. Z uwagi na bogatą etnografię walory antropogeniczne wyróżniają ten obszar spośród pozostałych części Karpat. Rozwój turystyki napotyka jednak na poważne bariery w postaci braków infrastrukturalnych i pojawiających się konfliktów środowiskowych.

Słowa kluczowe: walory turystyczne, formy turystyki, Beskidy Wschodnie, Ukraina

Key words: tourist values, forms of tourism, Eastern Beskids Mts., Ukraine

Wstęp

Jednym z podstawowych problemów badawczych geografii turystyki jest ocena atrakcyjności turystycznej, rozumianej jako zespół warunków przyrodniczych i poza przyrodniczych wraz z ich subiektywną oceną i odbiorem dokonywanym przez turystów. O atrakcyjności turystycznej decydują walory turystyczne, dostępność komunikacyjna oraz stan rozwoju infrastruktury turystycznej (Kurek i in. 2007; Warszzyńska, Jackowski 1978). Według J. Warszzyńskiej i A. Jackowskiego (1978) na walory turystyczne składa się zespół elementów środowiska przyrodniczego i pozaprzyrodniczego, które są przedmiotem zainteresowania turystów. Istotne znaczenie dla kwalifikacji danego obiektu jako waloru turystycznego ma jego „czytelność w krajobrazie”, czyli możliwość percepcji przez turystów. Lijewski i in. (2002) podkreślają szczególne funkcje walorów krajoznawczych – poznawcze, naukowe, dokumentacyjno-konserwatorskie i wychowawcze, przy równoczesnym spełnianiu przez nie roli rekreacyjnej i wartości estetycznej.

Celem artykułu jest przedstawienie walorów przyrodniczych i antropogenicznych, które stanowią podstawę rozwoju turystyki Beskidów Wschodnich na obszarze obwodów lwowskiego i iwanofrankowskiego. Rozpoznanie walorów dokonano w trakcie badań terenowych przeprowadzonych w latach 2002–2009 we współpracy z Katedrą Turyzmu Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. Kryteria klasyfikacji walorów turystycznych przyjęto za Lijewskim i in. (2002), którzy wyróżniają walory przyrodnicze i antropogeniczne. Do pierwszej grupy zaliczają: skałki i grupy skalne, doliny i przełomy rzeczne, wodospady i źródła, obiekty geologiczne, punkty widokowe, parki zabytkowe, a także parki narodowe i krajobrazowe. Druga grupa obejmuje: obiekty muzealne i ośrodki twórczości ludowej, zabytki architektury i budownictwa, obiekty historyczne związane z działaniami wojennymi, miejsca i muzea martyrologii, zabytki działalności gospodarczej i techniki oraz miejsca pielgrzymkowe.

Walory przyrodnicze

Przyjmuje się, że walory przyrodnicze obejmują obiekty związane genetycznie ze środowiskiem przyrodniczym, uformowane bez interwencji człowieka (Lijewski i in. 2002; Kurek i in. 2007). Na terenie Beskidów Wschodnich na pierwszy plan wysuwa się krajobraz, który w stosunkowo niewielkim stopniu został przekształcony antropogenicznie, w tym przez zagospodarowanie turystyczne (zwłaszcza Gorgany). Jedną z najistotniejszych cech przyrodniczych różniących Beskidy Wschodnie od Zachodnich jest brak strefy pogórskiej, która przybiera postać rusztowych Gór Sanocko-Turczańskich, a dalej na południowy wschód Beskidów Brzeźnych. Długość karpackiego grzbietu głównego na obszarze obwodów lwowskiego i iwanofrankowskiego ma około 250 km. Pasma górskie w kierunku wschodnim stają się bardziej zwarte, tworząc wyraźne grzbiety, równocześnie zyskując na wysokości nad poziomem morza (Kondracki 1978). Średnie wysokości względne wahają się od 200–300 m w Górach Sanocko-Turczańskich i Bieszczadach, do 900–1000 m w Gorganach i Czarnohorze. Najbardziej rozległą grupą górską są Gorgany, które charakteryzują się potężnymi masywami góorskimi o stromych stokach. Na tle innych grup górskich w Beskidach Wschodnich wyróżnia się Czarnohora (szczyty przekraczają 2000 m n.p.m.), jedyne pasmo posiadające ślady działalności lodowca. Warto dodać, że ważnym bogactwem naturalnym na obszarze Beskidów Wschodnich są licznie występujące wody mineralne.

Jedną z atrakcyjnych dla turystów form przyrody są skałki i grupy skał. Szczególne zainteresowanie budzą fantazyjne grupy skalne w Bieszczadach Wschodnich (Urycz, Bubniszcze) i w Czarnohorze (Szypyci) (tab. 1, fot. 1).

Kolejny walor stanowią odcinki przełomowe Czarnego Czeremoszu, Oporu i Prutu, które są przedmiotem zainteresowania amatorów turystyki wodnej, zwłaszcza kajakarstwa¹. Równie malowniczymi obiektami są wodospady i źródła. Na szczegól-

¹ Pierwsze zagospodarowane szlaki kajakowe powstały w latach 20. XX w.

Tab. 1. Skały i grupy skał

Table 1. Rocks and groups of rocks

Walory Values	Obiekt Object	Miejscowość Town
Grupy skalne Groups of rocks	trzy grupy fantastycznych skał, miejsce naskalnej twierdzy „Tustań” <i>Three groups of fancy rocks, the location of the rock fortress "Tustan"</i>	Urycz
	„Diabelski Kamień” nad Dniestrem <i>"Devil's Stone" at the Dniester river</i>	Busowisko
	skały „Dobosza” <i>"Dobosh" rocks</i>	Bubniszcze
	piętrowy skalny monastyr <i>storeyed rock monastery</i>	Rozhurcze
	„Diabelskie Skały” <i>"Devil's Rocks"</i>	Spas
	skały na stokach Skupowej (na Uhorskim) i Synyci <i>rocks on Skupova slopes (on Uhorsky) and Sinicha</i>	Hryniawa
	skały sokólskie nad Czeremoszem <i>Sokolski rocks over Cheremosh</i>	Kosów
Wychodnie skalne Rock outcrops	Szypci, Smotrec i Uchaty Kamień <i>Shipiti, Smotrych and Vukhati Kameni</i>	rejon Werchowyna, Jaremczańska Miejska Rada <i>Verchovyna region, Yaremche City Council</i>
Komory skalne Rock chambers	komory „Dobosza” <i>"Dobosh" chambers</i>	Jaremcze
Inne Other	Błażenny kamień <i>Blazenny Stone</i>	Skit Maniawski
	Kamień Dobosza <i>Dobosh Stone</i>	Jamna

Źródło: opracowanie własne.

Source: author's own study.

ną uwagę zasługują: największy w Beskidach Wschodnich wodospad Maniawski w Gorganach o wysokości 16 m, zespół trzech wodospadów na potoku Buchtowiec oraz cieszący się największą popularnością wodospad Huk w Jaremczu (osiedle Kamień Dobosza) (tab. 2).

Wśród innych obiektów geologicznych o wybitnych walorach krajoznawczych należy zwrócić uwagę na polodowcowy typ krajobrazu Czarnohory (cyrki, kotły, jeziora) oraz wyróżniające się piaskowcowymi rumowiskami skalnymi pasmo Gorganów (Kondracki 1978). Dodatkową osobliwością geologiczną występującą pojedynczo jest urwisko skalne „Piekło” pod polaną Ruszczyna w Gorganach.

Niezwykle atrakcyjnym walorem turystycznym, zwłaszcza w terenie górskim, są punkty widokowe umożliwiające obserwację otaczającego krajobrazu. Beskidy Wschodnie są szczególnie atrakcyjne pod tym względem, bowiem na znacznym

Tab. 2. Wodospady i źródła

Table 2. Waterfalls and springs

Walory Values	Obiekt Object	Rzeki Rivers	Miejscowość Town
Wodospady Waterfalls	„Huk” („Pereboj”)	Prut	Jaremcze
	„Huk”	Rybница	Kosów
	„Huk”	Pistynka	Szeszory
	bez nazwy	Prutczyk Zarosłacki	Worochta
	„Kaplivec”	Prut	Jamna
	„Żeniecki”	Żeńczyk	Mikuliczyn
	bez nazwy	Sałatruk	Bystrica (daw. Rafajłowa)
	„Kamionka”	Kamionka	Skole
	„Hurkało”	Riczka	Synowódzko Wyzne
	Mainiawski	Maniawka	Maniawa
Buchtowiec	Buchtowiec	Sołotwina	
Źródła Springs	Dniestru	Dniestr	Rozłucz
	Stryja	Stryj	Oporzec
	Prutu	Prut	Worochta

Źródło: opracowanie własne.

Source: author's own study.

obszarze partie szczytowe Czarnohory, Gorganów i Bieszczad pozbawione są szaty leśnej. Do najbardziej uczęszczanych należy bez wątpienia najwyższa góra Ukrainy – Howerła (2058 m n.p.m.) posiadająca rozległą panoramę szczytową na sąsiednie grupy górskie. Ważniejszymi punktami widokowymi w Czarnohorze są: Kostrzyca (1572 m n.p.m.), Pop Iwan (2028 m n.p.m.), Wielka Maryszewska (1564 m n.p.m.), w Gorganach: Bratkowska (1788 m n.p.m.), Chomiak (1540 m n.p.m.), Doboszanka (1754 m n.p.m.), Popadia (1741 m n.p.m.), Sywula (1836 m n.p.m.), w Bieszczadach: Paraszka (1271 m n.p.m.), Pikuj (1406 m n.p.m.), Trościan (1235 m n.p.m.) i Zełemin (1177 m n.p.m.) (fot. 2). Na terenie Beskidów Pokucko-Bukowińskich atrakcyjną panoramą charakteryzują się: Hordje (1478 m n.p.m.), Grahit (1471 m n.p.m.), Owidiusz (696 m n.p.m.), a w trudniej dostępnych Połoninach Hryniawskich szczytowe partie Baby Ludowej (1465 m n.p.m.) i Skupowej (1583 m n.p.m.) (ryc. 1).

Zgodnie z ustawą o ochronie przyrodniczych zasobów Ukrainy wyróżnia się 9 kategorii obszarów chronionych – park narodowy (*національний природний парк*), regionalny park krajobrazowy (*регіональний ландшафтний парк*), rezerwat biosfery (*біосферні заповідник*), państwowy rezerwat przyrody (*природні заповідник*), rezerwat (*заказник*), pomnik przyrody (pamiątka przyrody, *пам'ятник природи*), chronione uroczysko (*заповідні урочище*), park dendrologiczny (*дendрологічн парк*) i pamiątka sztuki ogrodowo-parkowej (*парк-пам'ятки садово-паркового мистецтва*). Z punktu widzenia turystyki największe znaczenie mają parki narodowe, które są definiowane jako obszary o znaczeniu krajowym, posiadające szczególną wartość środowiska przyrodniczego i kulturowego. Powoływane są celem zachowania i odtworzenia kompleksów oraz obiektów, tworzenia racjonalnych warunków dla

turystyki i rekreacji, prowadzenia badań naukowych, a także edukacji ekologicznej. Z kolei parki krajobrazowe to obszary tworzone w celu zachowania w stanie naturalnym typowych lub cennych przyrodniczo obiektów i kompleksów o znaczeniu regionalnym, jak również zapewnienia warunków do zorganizowanego wypoczynku i promocji edukacji ekologicznej. Łącznie obszary chronione stanowią 18,5% powierzchni Beskidów Wschodnich (146,8 tys. ha), co stanowi największy odsetek w porównaniu z całym terytorium Ukrainy (średnia dla kraju 4,6%)². Wskaźnik ten jest szczególnie wysoki dla Jaremczańskiej Miejskiej Rady (60%) i rejonu kosowskiego (55%). Dotychczas utworzono 3 parki narodowe: „Beskidy Skolskie”, „Huculszczyzna” i cieszący się najwyższą frekwencją Karpacki Park Narodowy oraz 3 parki krajobrazowe: Nadsański (w ramach Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery UNESCO „Karpaty Wschodnie”), Beskidy Górnego Dniestru („Werchniodnistrows’kie Beskydy”) i Polanicki (Maryskeyvych i in. 2007; www.reserves.in.ua).

Parki zabytkowe tworzą przestrzeń zieleni urządzonej wraz z infrastrukturą, stąd trudno je jednoznacznie zaliczyć do walorów przyrodniczych lub antropogenicznych. Na terenie Beskidów Wschodnich od końca XIX w. utworzono szereg układów parkowych o funkcji uzdrowiskowej (parków zdrojowych). Charakteryzują się one atrakcyjnymi kompozycjami kwiatowymi i historycznymi elementami małej architektury (stylowe punkty wydawania wód mineralnych, pawilony i pomniki). Dwa zachowane do dziś parki znajdują się w Truskawcu i Morszynie.

Walory antropogeniczne

Równocześnie z walorami przyrodniczymi przedmiotem zainteresowania turystycznego są walory etnograficzne Beskidów Wschodnich, szczególnie kultura i zwyczaje Huculów i Bojków. Obszar na zachód od doliny Łomnicy zamieszkiwany przez Bojków, jest nazywany Bojkowszczyzną³. Na tym terenie zachowały się liczne przykłady zróżnicowanego bojkowskiego budownictwa drewnianego, zarówno sakralnego (cerkwie), jak i świeckiego (zagrody wiejskie). Specyficzną częścią Bojkowszczyzny jest Tucholszczyzna (Werchowyna), która obejmuje część Bieszczadów Wschodnich w dolinie Orawy i Oporu na południe od Skolego, a wyróżnikiem jest odmienne budownictwo (Bogatyński 1928; Reinfuss 1939; Wielocha 1999).

Na szczególną uwagę zasługują Huculi, którzy zamieszkują górski obszar Czarnohory, częściowo Gorganów, Beskidów Pokucko-Bukowińskich, Gór Czywczynskich, Świdowca, Karpat Marmaroskich i Połonin Hryniawskich. Zachodnia granica tego obszaru, określanego Huculszczyzną, jest dość płynna, ale większość badaczy przyjmuje, że przebiega ona pomiędzy doliną Łomnicy a Bystrzycy Sołotwińskiej (Falkowski 1937a; Gąsiorowski 1926; Janicka-Krzywda 1991; Witkowski 2000). Swoiste odkrywanie Huculszczyzny na większą skalę następowało w okresie dwudziestolecia

² Obszary chronione po zakarpańskiej stronie Beskidów Wschodnich zajmują 23% powierzchni.

³ Po zmianie granicy po II wojnie światowej Bojkowszczyzna została podzielona, większa jej część znajduje się obecnie na terytorium Ukrainy (Czajkowski 1993).

międzywojennego. Zainteresowanie badaczy, podróżników, później także turystów budził zarówno ubiór charakteryzujący się różnorodnością wzorów i bogactwem kolorów, język, muzyka, architektura (cerkwie, zagrody, zabudowa pasterska), ale także typowe zajęcia (spływ tratwami, kultura pasterska), rzemiosło (styl huculski w sztuce) i zwyczaje huculskie⁴. W ostatnich latach, po okresie represji, kultura huculska odradza się przy silnym poparciu administracji państwowej (Dąbrowski 2005; Falkowski 1937b; Janicka-Krzywda 1991; Janicka-Krzywda, Barańska 2009).

Przestrzenne zróżnicowanie walorów etnograficznych Beskidów Wschodnich pozwała na wydzielenie dwóch podregionów – pierwszy związany z kulturą huculską obejmuje wschodnią część badanego obszaru, a w szczególności tereny wzdłuż dolin Prutu i Czarnego Czeremoszu. Za jego centrum można uznać Kosów. Drugi podregion prezentujący tradycję bojkowską jest niezwykle ciekawy ze względu na zachowane sakralne budownictwo ludowe. Głównym ośrodkiem jest Turka (ryc. 2).

Obiekty muzealne i ośrodki twórczości ludowej prezentujące sztukę huculską znajdują się w Werchowynie⁵, Krzyworówni, Jaremczu, Jabłonicy, Tatarowi, Kosowie (4), Berezowie Niżnym, Kosmaczu, a bojkowską – Turce i Dolinie. Ponadto na obszarze Huculszczyny po dziesięcioleciach ukrywania funkcjonuje wiele prywatnych kolekcji, wśród nich najbardziej znana należąca do Romana Kumłyka w Werchowynie. Spośród muzeów krajoznawczo-historycznych należy wymienić placówki w Truskawcu (historii miasta), Bolechowcie (historii miasta), Uryczu („Tustań” – krajoznawcze), Skolem (w dawnej cerkwi – krajoznawcze), Kutach (krajoznawcze) i Pistyniu (przyrodnicze). Jak zauważa Kadniewicz (2009), rosnącym zainteresowaniem turystów cieszą się muzea upamiętniające działania militarne podczas II wojny światowej (Jaremcze, Sławsko), jak również poświęcone historii Ukraińskiej Powstańczej Armii, m.in.: muzeum Oleksa Hasyna (zastępcy dowódcy wojskowego sztabu głównego Ukraińskiej Powstańczej Armii) we wsi Koniuchów koło Stryja oraz muzeum więźniów politycznych i osób represjonowanych w Dolinie. Większe muzea artystyczne funkcjonują w uzdrowisku Truskawiec (malarza Michaiła Biłasa, sztuki sakralnej), Delatynie (pisarza Marka Czeremszyny), Jaremczu (im. Metropolity Andrzeja Szeptyckiego) i Krzyworówni (pisarza Iwana Franki, działacza politycznego Mychajła Hruszewskiego). Od połowy XIX w. tradycyjnymi ośrodkami twórczości huculskiej są: Kosów, Kuty, Jabłonów, Pistyń, Jasieniów Górny, Werchowyna, a bojkowskiej – Turka (Watamaniuk i in. 2004).

⁴ Polska literatura poświęcona zwyczajom, sztuce i budownictwu huculskiemu jest obszerna. Problematyka ta była opisywana m.in. przez: Pola (1851), Turkawskiego (1880), Witwickiego (1863), Wajgła (1887), a także w *Pamiętnikach Towarzystwa Tatrzeńskiego*. Z okresu międzywojennego należy wymienić opracowania: Żukowskiego (1935), Ossendowskiego (1936), Falkowskiego (1937b), Falkowskiego, Paszynyckiego (1938) oraz zamieszczone w roczniku *Wierchy*, z kolei wśród prac współczesnych m.in.: Choroszego (1991), Janickiej-Krzywdy (1991), Witkowskiego (1994, 2000, 2001, 2006), Stęszewskiego, Czastki-Kłapyty (2006) i Czastki-Kłapyty (2008). Obszerny przegląd polskich badań etnograficznych przedstawiała Blacharska (2002). Ponadto od kilkunastu lat ukraińskie towarzystwo „Huculszczyna” (*Hutsulshchyna*) z Werchowyny prowadzi intensywną działalność wydawniczą dotyczącą powyższej tematyki, m.in.: Pan’kiv (2001), Shkribliak (2003), Gyluk (2004), Shekeryk-Donykiw (2007, 2009).

⁵ Ponadto zachowały się przyziemia muzeum huculskiego w Żabiu-Iłci, które działało w latach 1938–39. Więcej na temat przed- i powojennych losów tego obiektu pisze Quirini-Popławski (2008).

Duże znaczenie wśród walorów kulturowych na terenie Beskidów Wschodnich mają zabytki architektury i budownictwa. Z uwagi na częste zmiany przynależności państwowej omawianego obszaru przedmiotem zainteresowania turystów są zróżnicowane obiekty powstałe na przestrzeni kilku wieków. W licznych miejscowościach zachowały się zabytkowe kościoły, najokazalsze: w Borysławiu (koniec XIX w.), Rozłuczu (początek XX w.), Truskawcu (początek XX w.), Turce (połowa XX w.), Skolem (koniec XIX w.), Starym Samborze (koniec XIX w.) i cmentarze rzymsko-katolickie (fot. 3). Autorami najważniejszych opracowań traktujących o zabytkach architektury i budownictwa są: Brykowski (1995), Górską (2009), Hauser (1998, 2007), Krasny (1997), Quirini-Popławski (1997, 2001), Quirini-Popławski i Quirini-Popławski (2009), Zharikov (1985a, 1985b).

Synagogi i cmentarze żydowskie (kirkuty) obecnie cieszą się stosunkowo małą popularnością, ale wydaje się, że stanowią one znaczący potencjalny walor turystyczny Beskidów Wschodnich. Najbardziej okazałe są synagogi w większych miastach – Bolechowcie (pocz. XVII w.), Chyrowie (pocz. XX w.), Dolinie (koniec XIX w.), Starym Samborze (koniec XIX w.), Turce (XIX w., także inne obiekty, m.in. łaźnie), zaś kirkuty w Bolechowcie, Delatynie, Kosowie i Starym Samborze.

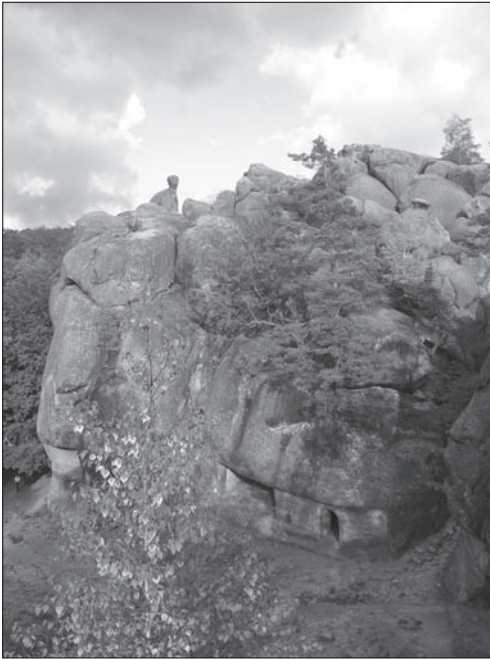
Do czołowych zabytków architektury Beskidów Wschodnich należą liczne pochodzące głównie z XVII i XIX w. drewniane cerkwie huculskie (m.in. Dora, Krzyworównia, Mikuliczyn, Pistryń, Werchoryna, Worochta, Tatarów) i bojkowskie (m.in. Busowisko, Jasienica Zamkowa, Łomna, Matków, Orawczyk, Rozłucz, Różanka, Skole, Turka, Wołosianka). W brzożnej części Beskidów Wschodnich są skoncentrowane wartościowe cerkwie murowane (Dobromil, Hoszów, Ławrów, Skit Maniawski, Spas) (Gąsiorowski 1935; Krasny 2003; Kryciński 1995; Kurek–Grad 2007; Podgórzec 1991; Trzaskowska-Zawadzka 1937).

Ponadto za ważne walory turystyczne uważa się ruiny zamków w miejscowościach: Dobromil, Pniów, Spas, Urycz, limbowy pałac metropolitów grekokatolickich w Podlutem, zespół warzelni soli w Dolinie, pałac Grödlów w Skolem, zdobione domy żydowskie w Kosowie, dworki ormiańskie i ratusz w Kutach, kościół ormiański w Kutach oraz zakład naukowo-wychowawczy Jezuitów w Bąkowicach pod Chyrowem.

Coraz większym uznaniem turystów w ostatnich latach cieszą się zabytkowe obiekty o funkcji turystycznej⁶ w dolinie Prutu (Delatyn, Jaremcze, Mikuliczyn, Tatarów, Worochta), Werchownie, Kosowie, a zwłaszcza w Truskawcu i Morszynie, gdzie znajdują się ponadto dobrze zachowane elementy założeń uzdrowiskowych. Dla stosunkowo wąskiej grupy osób przedmiotem zainteresowania są ruiny przedwojennych obiektów noclegowych położonych w górach (fot. 4).

Jak podkreśla A. Kowalczyk (2000), w ostatnich latach rośnie zainteresowanie turystów obiektami historycznymi związanymi z działaniami wojennymi. Rzeczywiście na terenie Beskidów Wschodnich wyjątkową atrakcją stanowią zarówno pamiątki

⁶ Charakterystyczną cechą obiektów noclegowych powstałych przed 1939 r. – hoteli, pensjonatów, willi, kwater prywatnych – była dominacja stylu zakopiańskiego i tzw. szwajcarskiego stylu uzdrowiskowego. Równocześnie podejmowano próby adaptacji elementów regionalnych (bojkowskich i huculskich).

Fot. 1. Skały Dobosza w Bubniszczach
(fot. Ł. Quirini-Popławski)

Photo 1. „Dobosh” Rocks in Bubniszcze (by Ł. Quirini-Popławski)

Fot. 2. Widok pasma Czarnohory (część wschodnia)
z Kostrzycy (fot. Ł. Quirini-Popławski)

*Photo 2. Viewpoint Kostrzyca. View on the eastern part
of the Chornohora range (by Ł. Quirini-Popławski)*

związane z walkami legionowym w latach 1914–15 (Bystrica, daw. Rafajłowa, Zielona, Pasieczna, Motoków, Skole, a zwłaszcza Krzyż Legionów na przełęczy Rogodze Wielkie, zwanej Legionów), pozostałości po działaniach prowadzonych podczas obu wojen światowych (szczególnie w rejonach grzbietowych Gorganów i Czarnohory), cmentarze (Przeł. Wyszkowska, Przeł. Użocka), jak również pamiątki po działaniach Ukraińskiej Armii Powstańczej – liczne miejsca pamięci (m.in. Morszyn), bunkry, kryjówki (m.in. Zielona) oraz kurhany poświęcone UPA (Dyląg 2008; Kadníczan'skiij 2009; *Szlakiem II...* 2001; V'iatrovych i in. 2008).

Dziedzictwo przemysłowe składające się z pozostałości obiektów przemysłowych, mając wartości historyczne, technologiczne, społeczne, architektoniczne i naukowe, stanowi ważny element atrakcyjności turystycznej omawianego obszaru (Kronenberg 2009). W pierwszym rzędzie należy wymienić XIX-wieczne obiekty związane z kolejnictwem – tunele (Mikuliczyn, Woronienka), dworce (Jaremcze, Tatarów, Worochta, Skole, Hrebenów, Ławoczne), linię kolejki wąskotorowej w dolinie Mizuńki, kamienne wiadukty (Worochta) oraz na linii Stryj–Mukaczewo (fot. 5). Charakterystycznymi zabytkami działalności gospodarczej i techniki są pozostałości klauz (drewnianych tam podnoszących poziom wody) na górskich rzekach. Osobliwą i bardzo popularną atrakcją są również ruiny obserwatorium meteorologiczno-astronomicznego na Pop Iwanie w Czarnohorze (zbudowany w latach 1935–38).

Dużym zainteresowaniem, szczególnie wśród obcokrajowców, cieszą się festiwale i imprezy kultury huculskiej w Werchowynie, Kosowie, Jasienowie Górnym i kultury bojkowskiej w Turce. Ponadto wiele lokalnych imprez folklorystycznych i kulturalnych odbywa się w Kosowie, Morszynie, Truskawcu i Worochcie. Coroczny marsz niepodległościowy na Howerłę w Czarnohorze odbywa się w dniu święta niepodległości Ukrainy (24 sierpnia) z udziałem kilku, a czasem kilkudziesięciu tysięcy turystów. Porównywalną frekwencję notuje się podczas szeregu festiwali sportów ekstremalnych (m.in. Mizuń Nowy i Kosów) i konkursów sportów zimowych (Sławsko, Polanica (kompleks Bukowiec), Tysowiec, Worochta).

Osobne zagadnienie stanowi turystyka religijna. Spośród istniejących w Beskidach Wschodnich do 1772 r. ośrodków pielgrzymkowych, trzy odgrywają obecnie największą rolę z punktu widzenia kultu religijnego. Są to klasztory bazylikańskie w Hoszowie (cudowny obraz Matki Boskiej „Pani Karpackiego Kraju”) i Maniawie. Najstarszy z monastyrów znajduje się w Ławrowie, gdzie zainteresowanie turystów budzą ponadto zachowane do dziś freski z XV w. (fot. 6) (Quirini-Popławski, Quirini-Popławski 2009; Shved 2007a, 2007b).

Formy turystyki – możliwości rozwoju

Rozpoznanie walorów przyrodniczych i antropogenicznych pozwoliło na określenie predyspozycji z punktu widzenia określonych form turystyki na terenie Beskidów Wschodnich. Na podstawie przeprowadzonych badań można wnioskować, iż największą wartość mają walory

Fot. 3. Kościół w Rozłucz (fot. Ł. Quirini-Popławski, 2009)

Photo 3. Church in Rozluch (by Ł. Quirini-Popławski, 2009)

Fot. 4. Ruiny schroniska Związku Harcerstwa Polskiego pod Kostrzycą (fot. Ł. Quirini-Popławski, 2008)

Photo 4. The ruins of a Polish Scouting Association hostel at Kostrzyca Mt. (by Ł. Quirini-Popławski, 2008)

Fot. 5. Wiadukt kolejowy w Worochcie
(fot. Ł. Quirini-Popławski, 2004)

*Photo 5. Railway viaduct in Vorokhta
(by Ł. Quirini-Popławski, 2004)*

Fot. 6. Ławrów, cerkiew św. Onufrego (pocz. XV w., przebud. XVII–XX w.) (fot. Ł. Quirini-Popławski, 2008)

Photo 6. Ławriv, Saint Onuphrius's Monastery; beginning of XV c., rebuild XVII–XX c. (by Ł. Quirini-Popławski, 2008)

przyrodnicze, których elementy stanowią podstawę rozwoju szeroko rozumianej turystyki poznawczej (tab. 3). Od wielu lat Beskidy Wschodnie są nazywane najdzikszyimi górami Europy. Ten nieznaczny stopień przekształcenia środowiska przyrodniczego stanowi walor dla turystyki przyrodniczej i ekoturystyki (m.in. obserwacja rzadkich gatunków zwierząt i roślin na terenach parków narodowych i rezerwatów przyrody), zwłaszcza w oczach cudzoziemców. Dzięki tym walorom, jak również wielu programom wspomagającym i akcjom szkoleniowym, dobre perspektywy rozkwitu posiada agroturystyka⁷, szczególnie w dolinie Prutu (obszar Karpackiego Parku Narodowego).

Rzeźba terenu, znaczne wysokości względne, głęboko wcięte doliny, urozmaicony kształt i przebieg grzbietów górskich są podstawą turystyki pieszej, rowerowej i narciarskiej, których dynamicznemu rozwojowi sprzyja zwiększająca się sieć znakowanych szlaków. W ostatnich latach następuje rozbudowa infrastruktury na potrzeby szeroko rozumianej turystyki kwalifikowanej, głównie narciarskiej. Proces ten jest widoczny w dolinie Prutu w związku z uruchomieniem w 2001 r. stacji sportów zimowych Bukowiec we wsi Polanica. Równocześnie obserwuje się uciążliwe formy wykorzystania samochodów terenowych i quadów. Dodatkowo dzięki stadninom (m.in. w rejonie Kosowa) kształtuje się forma turystyki jeździeckiej, która ma duże

⁷ W publikacjach ukraińskich jest stosowane określenie „turystyka zielona” lub „sielska” (*silski, zelenij turizm*) (Kudla 2009).

możliwości dalszego rozwoju, podobnie jak turystyka kajakowa. Turystyka speleologiczna (brak większych jaskiń) i wspinaczkowa (niewielkie obszary skałkowe) mają znaczenie marginalne. Wśród słabo jeszcze ukształtowanych form należałoby wymienić turystykę przygodową i różne formy turystyki ekstremalnej (*rafting*, kolarstwo górskie, *paintball*).

Turystyka wypoczynkowa uformowała się w oparciu o państwowe obiekty wczasowe powstałe głównie w latach 70. i 80. XX w. Obecnie w dobie zmian społeczno-ekonomicznych ich rola maleje. Powstają jednak nowe obiekty o znacznie większym zakresie usług, m.in. dla uczestników turystyki biznesowej.

Wśród istotnych braków należy wymienić niedostateczne udostępnienie i przystosowanie walorów przyrodniczych, które ogranicza ich użyteczność, a więc słabą dostępność komunikacyjną (niezadowalający stan infrastruktury drogowej, małą liczbę połączeń autobusowych i kolejowych) oraz brak (poza jednym obiektem w Gorganach) infrastruktury noclegowej i gastronomicznej powyżej den dolin górskich. Kolejnym problemem są przekształcenia własnościowe, dekapitalizacja i niedoinwestowanie istniejących elementów infrastruktury turystycznej. Od szeregu lat działają obwodowe i rejonowe organizacje popierające rozwój turystyki, prowadzą one jednak niespójne akcje reklamowe o ograniczonym zasięgu. Poważnym mankamentem jest brak realizacji strategii rozwoju turystyki i polityki działań planowych przez władze samorządowe, przeważnie z uwagi na brak środków finansowych. Przykładami pozytywnych działań są sporządzane na podstawie waloryzacji zasobów i określenia potencjału turystycznego schematy planowania i rozwoju terytorialnego turystyki, które opracowuje się w oparciu o zasadę zrównoważonego rozwoju. Zakładają one rozwijanie się w Beskidach Wschodnich szeregu form turystyki (zdrowotnej, poznawczej, kwalifikowanej i agroturystyki) bez przekroczenia granic naturalnej chłonności turystycznej. Projektami flagowymi mają być: budowa zespołu wypoczynkowego koło miejscowości Jawora (rejon Turka) i rekonstrukcja dawnych siedzib ludzkich, tzw. twierdza Tustań w Uryczu (rejon Skole) (Zin'ko i in. 2009).

Ocena walorów antropogenicznych z punktu widzenia form turystyki pozwala na stwierdzenie, że największe znaczenie ma turystyka kulturowa oparta na walorach antropogenicznych Beskidów Wschodnich. Dobra materialne, jak architektura i rzemiosło huculskie i bojkowskie, stanowią istotny element przyciągający uczestników tej formy turystyki. Bogactwo walorów etnograficznych sprzyja turystyce festiwalowej. Wydarzenia o randze międzynarodowej, takie jak święta związane z kalendarzem religijnym i sezonem wypasowym w Werchowynie, skupiają kilkutyśieczną publiczność. Pomimo zainteresowania poważnych kręgów administracji państwowej, barierą dla rozwoju turystyki kulturowej jest brak odpowiedniego przystosowania walorów i nieodpowiedni stan ich zachowania.

Z uwagi na burzliwą historię odrębne miejsce zajmuje turystyka etniczna o charakterze sentymentalnym, która skupia się w większych miastach. Jej przejawem są wyjazdy Polaków, Niemców i Żydów do miejsc, z których pochodzili, a także w celu utrzymywania kontaktów z rodziną. Duże możliwości rozwoju ma bez wątpienia turystyka konferencyjna i korporacyjna, która występuje w uzdrowiskach (Truskawiec), ale także w mniejszych miejscowościach turystycznych dysponujących odpowiednią infrastrukturą (Tatarów, Sławsko).

Tab. 3. Relacje między wybranymi walorami turystycznymi a formami turystyki w Beskidach Wschodnich (klasyfikacja wg Kurek i in. 2007, zmodyfikowane)

Table 3. Relationships between selected tourist values and forms of tourism in the Eastern Beskids (classification by Kurek et al. 2007, modified by the author)

Formy turystyki Forms of tourism	Walory przyrodnicze / Natural values				Walory pozaprzyrodnicze (antropogeniczne) / Anthropogenic values					
	Rzeźba terenu Relief	Skalki i grupy skał Rocks and groups of rocks	Przełomowe odcinki rzek River gaps	Punkty widokowe Viewpoints	Przyrodnicze obszary chronione Natural protected areas	Walory etnograficzne Ethnographic values	Obiekty muzealne i ośrodki twórczości ludowej Museums centres and folk art centres	Zabytki architektury i budownictwa Monuments of architecture	Obiekty historyczne i zw. z działaniami wojennymi Objects connected with historical events and military operations	Ośrodki pielgrzymkowe Pilgrimage Centres
Tur. przyrodnicza Nature tourism	+	+	+	+	+					
Ekoturystyka Ecotourism	+		+	+				+		
Tur. kulturowa Cultural tourism								+	+	+
Tur. krajoznawcza Touring	+		+	+	+	+	+	+		+
Tur. wypoczynkowa Leisure tourism	+			+	+	+	+	+		
Agroturystyka Agritourism	+		+	+	+	+	+	+		
Tur. piesza / Hiking	+	+		+	+	+	+		+	
Tur. rowerowa Cycling	+	+		+	+	+	+			
Tur. jeździecka Horse riding	+			+	+					
Tur. narciarska Ski tourism	+			+	+					
Tur. kajakowa Canoeing			+							
Tur. religijna Religious tourism										+

Źródło: opracowanie własne.
Source: author's own study.

Poza formami wymienionymi w tab. 3 istotną rolę odgrywa turystyka uzdrowiskowa, która posiada blisko 200-letnią tradycję na omawianym obszarze. Największymi uzdrowiskami są Truskawiec i Morszyn, gdzie frekwencja kuracjuszy wynosi ponad 200 tys. osób. Oprócz tradycyjnych pobytów w zakładach lecznictwa uzdrowiskowego rozwija się turystyka medyczna (cudzoziemców), a także typu *wellness* i *spa*.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonych badań można wnioskować, iż największą wartość mają walory przyrodnicze, których elementy są podstawą rozwoju szeregu form turystyki. Szczególnie dynamicznie w ostatnich latach rozwija się turystyka narciarska. Z drugiej strony słaby poziom zagospodarowania stanowi element przyciągający turystów z krajów, w których góry są znacznie zainwestowane (m.in. Polski, Czech, Słowacji). Walory antropogeniczne dają możliwości rozwoju turystyki, głównie kulturowej, zwłaszcza na obszarze Beskidów Pokucko-Bukowińskich i Gór Sanocko-Turczańskich.

Złożona historia obszaru Beskidów Wschodnich wpłynęła na podział współczesnych walorów pozaprzyrodniczych na będące przedmiotem zainteresowania głównie turystów ukraińskich (m.in. związane z działalnością Ukraińskiej Armii Powstańczej) lub polskich (pamiątki poświęcone walkom legionowym). Warto dodać, że niektóre antropogeniczne walory turystyczne ulegały zmianom w czasie. Wśród wielu przykładów największe znaczenie miały niegdyś: imprezy sportowe (Huculskim Szlakiem II Brygady – Worochta, „Narciarski Pociąg Rajdowy” – Sławsko, Worochta), imprezy folklorystyczne (Święto Huculszczyzny – Worochta, Werchowyna (dawniej Żabie), kolekcje sztuki huculskiej (Muzeum Huculskie – Werchowyna), kościoły rzymsko-katolickie (m.in. Borynia, Schodnica, Werchowyna), klauzy i związane z nimi spływy górskimi rzekami. Z drugiej strony wybrane walory turystyczne nie są dostępne w ciągu całego roku, dotyczy to m.in. ruin zabytków architektury i budownictwa oraz obiektów historycznych związanych z działaniami wojennymi.

Przeprowadzone badania pozwalają wyodrębnić na analizowanym obszarze rejony, które posiadają szczególne predyspozycje do rozwoju turystycznego. Dzięki licznym walorom przyrodniczym, dobrej dostępności komunikacyjnej, dynamicznie rozwijającemu się zagospodarowaniu turystycznemu i najwyższej w Beskidach Wschodnich frekwencji turystów, na pierwszy plan wysuwa się dolina Prutu nazywana przez Goriszewskiego i in. (2005) subregionem „Gorgańskim”. Stanowi ona dość jednolity obszar funkcjonalny na odcinku od Jaremcza do Worochty. Według statystyki wydziału turystyki Jaremezańskiej Miejskiej Rady w latach 2000–2008 liczba turystów na tym terenie (wraz z centralną częścią pasma Czarnohory) zwiększyła się ponad 20-krotnie, z 42 tys. do blisko 854 tys. osób rocznie. Wśród głównych kierunków rozwoju form turystyki można wskazać turystykę narciarską, rowerową, pieszą, biznesową, a także ekoturystykę. Drugi istotny rejon stanowi uzdrowisko Truskawiec i Morszyn, gdzie dzięki zasobom wód mineralnych, różnorodnej infrastrukturze turystycznej i blisko 200-letniej tradycji lecznictwa, przewiduje się dalszy rozwój zarówno turystyki uzdrowiskowej, typu *wellness*, *spa*, jak i konferencyjnej, korporacyjnej i motywacyjnej (Zin’ko i in. 2009).

W latach 2000–2008 frekwencja turystów w tych miejscowościach zwiększyła się z 183,7 tys. do ponad 240 tys. osób rocznie. Kolejny rejon – obejmujący środkową część Beskidów Pokucko-Bukowińskich – można wyróżnić w oparciu o unikalne w skali europejskiej walory antropogeniczne, a więc kulturę i zwyczaje Huculów (subregion „Pokucko-wierchowiński” według Łożyńskiego i in. (2005)). O popularności turystyki kulturowej na tym obszarze świadczy stale rosnąca frekwencja turystów podczas festiwali i imprez, m.in. w Kosowie i Werchowynie.

Reasumując, należy stwierdzić, że szansą na umocnienie turystyki w Beskidach Wschodnich jest jej zrównoważony rozwój. Wydaje się, że niezbędnym elementem realizacji tej polityki jest przyjęcie i realizacja szeregu opracowań planistycznych w skali regionalnej, sporządzenie modeli i strategii rozwoju perspektywicznego „przemysłu turystycznego”, a także wdrożenie koncepcji strefowania przestrzennego w celu ograniczenia negatywnych skutków ruchu turystycznego.

Literatura

- Blacharska W., 2002, *Dorobek polskich etnografów i muzealników w poznawaniu Huculszczyzny*, *Plaj*, 25, 25–38.
- Bogatyński W., 1928, *Tucholszczyzna Karpacka*, *Ziemia*, 13, 17.
- Brykowski R., 1995, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa.
- Choroszy J. A., 1991, *Huculszczyzna w literaturze polskiej*, nakładem własnym, Wrocław.
- Czajkowski J., 1993, *Historyczne zasiedlenie zachodniej Bojkowszczyzny*, *Plaj*, 6, 12–24.
- Cząstka-Kłapyta J. (red.), 2008, *Huculi, Bojkowie, Łemkowie – tradycja i współczesność*, Biblioteka Górską Centralnego Ośrodka Turystyki Górskiej PTTK w Krakowie, 3.
- Dąbrowski P. M., 2005, „Discovering” the Galician Borderlands: The Case of the Eastern Carpathians, *Slavic Review*, 64, 2, 380–402.
- Dyląg D., 2008, *Gorgany (przewodnik)*, Wyd. Rewasz, Pruszków.
- Falkowski J., 1937a, *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny*, *Prace Etnograficzne*, 3.
- Falkowski J., 1937b, *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Solotwińskiej*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów.
- Falkowski J., Pasznyi B., 1938, *Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. Zarys etnograficzny*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów.
- Gąsiorowski H., 1926, *Uwagi o rozmieszczeniu siedzib huculskich*, *Wierchy*, 4, 78–118.
- Gąsiorowski H., 1935, *Przewodnik po Beskidach Wschodnich*, 1, *Bieszczady*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Głuźnińska A., 1997, *Zakład wychowawczy oo. Jezuitów i kaplica p.w. św. Józefa w Chyrowie*, [w:] J. K. Ostrowski (red.), *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 5, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 41–53.
- Goriszewski P., Sirenko I., Zińko J., 2005, *Rozwojowe produkty turystyczne w subregionach i rejonach*, [w:] A. Jagusiewicz (red.), *Potencjał turystyczny Ukrainy Zachodniej*, Instytut Turystyki w Warszawie, Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franko we Lwowie, Uniwersytet Turystyki, Gospodarki i Prawa w Kijowie, Warszawa, 196–213.
- Górska A., 2009, *Krzyś*, Kluszczyński, Kraków.

- Gylyuk Ju., 2004, *Zhab'ë, Hutsul'shchyna*, Verhovyna. Hauser Z., 1998, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej*, Studia i Materiały. Dziedzictwo kulturalne za granicą, 1 (województwo stanisławowskie), 6 (9) (cmentarze).
- Hauser Z., 2007, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej*, 3 (województwo lwowskie), Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Janicka-Krzywda U., 1991, *Huculi*, Ostoja, Kraków.
- Janicka-Krzywda U., Barańska K., 2009, *Przewodnik po zbiorach huculskich Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie*, Rocznik Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie, XV.
- Kadniczan'skiiy D., 2009, *Ístorichna spadshchyna UPA í turizm*, [w:] *Geografia i Turizm: Ievropejs'kiy Dosvid*, L'vív's'kiy natsíonal'niy uníversytet ímení Ívana Franka, L'vív, 63–66.
- Kondracki J., 1978, *Karpaty*, WSiP, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Krasny P., 1997, *Kościół parafialny Św. Michała Archanioła w Starej Soli*, [w:] J. K. Ostrowski (red.) *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 5, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 249–266.
- Krasny P., 2003, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Ars vetus et nova, Kraków.
- Kronenberg M., 2009, *Rozwój miejskiej przestrzeni turystycznej opartej na dziedzictwie przemysłowym*, [w:] A. Jackowski, Ł. Quirini-Popławski (red.), *Prace Geograficzne*, 121, Inst. Geogr. i Gosp. Przestrz. UJ, Kraków, 191–198.
- Kryciński S., 1995, *Cerkwie w Bieszczadach*, Wyd. Rewasz, Pruszków.
- Kudla N., 2009, *Strukturalne zminy dtał'ností osobystych selians'kich gospodarstev u sferí nadannia turystychnych poslug*, [w:] *Geografia i Turizm: Ievropejs'kiy Dosvid*, L'vív's'kiy natsíonal'niy uníversytet ímení Ívana Franka, L'vív, 73–76.
- Kurek-Grad L., 2007, *Dobromil – miasto naszych przodków*, Przemyskie Centrum Kultury i Nauki Zamek, Przemyśl.
- Kurek W., Faracik R., Mika M., Pawlusiński R., Pitrus E., Ptaszycka-Jackowska D., 2007, *Turystyka*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa.
- Łożyński R., Sirenko I., Zińko J., 2005, *Funkcjonalne subregiony turystyczne*, [w:] A. Jagusiewicz (red.), *Potencjał turystyczny Ukrainy Zachodniej*, Instytut Turystyki w Warszawie, Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franko we Lwowie, Uniwersytet Turystyki, Gospodarki i Prawa w Kijowie, Warszawa, 183–195.
- Maryskvych O., Shpakivska I., Didukh O., 2007, *Wyzwania i szanse dla ochrony przyrody w karpackich parkach narodowych na Ukrainie*, Roczniki Bieszczadzkie, 15, 105–118.
- Ossendowski F. A., 1936, *Huculszczyzna*, Wyd. Polskie, Poznań.
- Pan'kív M., 2001, *Problemy muzejifikatsíi ístoríi, kul'tury, pobutu ta pryrody Hutsul'shchyny*, [w:] *Materiały odynadciatogo Hutsul's'kogo Mízhnarodnogo festyvaliu*, Verhovyna, 211–214.
- Podgórzec Z., 1991, *Patronki Kresów Wschodnich. Jasnogórska Pani z Hoszowa*, Zorza, 5, 16.
- Pol W., 1851, *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Drukarnia Czasu, Kraków.

- Quirini-Popławski Ł., 2008, *Muzeum Huculskie w Żabiem. Historia powstania, funkcjonowanie, współczesne próby reaktywacji idei*, *Plaj*, 36, 111–131.
- Quirini-Popławski Ł., Quirini-Popławski R., 2009, *Główne monasterie Beskidów Wschodnich (Dobromil-Lawarów-Hoszów-Skit Maniawski). Podróżnicy i badacze do 1914 r.*, [w:] A. Jackowski, I. Hodorowicz, F. Mróz (red.), *Turystyka religijna w obszarach górskich*, PPWSZ, Nowy Targ, 417–432.
- Quirini-Popławski R., 1997, *Kościół w Komarnikach*, [w:] J. K. Ostrowski (red.), *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 5, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 99–101.
- Quirini-Popławski R., 2001, *Kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena w Felicentalu*, [w:] J. K. Ostrowski (red.), *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 9, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, 51–56.
- Reinfuss R., 1939, *Ze studiów nad kulturą materialną Bojków*, Związek Ziem Górskich, Warszawa.
- Stęszewski J., Cząstka-Kłapyta J. (red.), 2006, *Huculszczyzna, jej kultura i badacze*, COTG, Kraków.
- Shekeryk-Donykiw S., 2007, *Dido Iwanchyk*, Hutsul'shchyna, Werchovyna.
- Shekeryk-Donykiw S., 2009, *Rik u viruvanniakh hutsuliv*, Hutsul'shchyna, Werchovyna.
- Shkribliak P., 2003, *Hutsul's'kyj muzej*, [w:] *Hutsul's'kyj Kalendar 2003*, Iwano-Frankiws'k.
- Szlakiem II Brygady Legionów, 1914–1915*, 2001, Cracovia Leopoldis, 27, 6–7.
- Shved M., 2007a, *Spas'kyj ta Lavrius'kiy monastyri – oseredky dukhovnosti y kul'tury v Halychan*, Misioner, L'viv.
- Shved M., 2007b, *Vasiliyans'kiy monastyr sviatoho Onufriia u Lavrovi: Istoria ta kul'tura dukhovnoho oseredka bojkiv's'kykh Karpat*, Misioner, L'viv.
- Trzaskowska-Zawadzka I., 1937, *Matka Boska Hoszowska*, Oriens, 4, 2, 60–61.
- Turkawski M. A., 1880, *Wystawa etnograficzna w Kołomyi*, Wędrowiec, VII, 163, 99–100.
- Viatrovych V., Hryts'kiv R., Derev'iany I., Zabilly R., Sova A., Sodal' P., 2008, *Ukrains'ka Povstans'ka Armia: istoria neskorenykh*, Centr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu, L'viv.
- Wajgel L., 1887, *O Huculach. Zarys etnograficzny*, Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego, 11, 49–86.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1978, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.
- Watamaniuk D., Gapchuk J., Zelenchuk W., 2004, *Werchovyno, switku ty nash*, Werchovyna.
- Wielocha A., 1999, *Tucholszczyzna – gdzie jej szukać?*, *Plaj*, 18, 7–8.
- Witkowski W., 1994, *Budownictwo ludowe Huculszczyzny*, Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego, 3, 79–111.
- Witkowski W., 2000, *Huculska grażda*, [w:] W. Wójcik (red.), *Budownictwo ludowe w górach*, COTG PTTK, Kraków, 103–134.
- Witkowski W., 2001, *Kultura materialna – budownictwo połoninne*, [w:] J. Gudowski (red.), *Pasterstwo na Huculszczyźnie*, Dialog, Warszawa, 159–224.
- Witkowski W., 2006, *Architektura Huculszczyzny*, [w:] A. Wielocha (red.), *Góry Huculszczyzny*, COTG PTTK, Kraków, 127–164.

Witwicki S., 1863, *O Huculach*, Lwów.

Zin'ko Ju., Mal's'ka M., Mandiuk M., 2009, *Model' terytorial'noi orhanizatsii sanatorno-kurortnoi ta rekreatsijno-turystychnoi haluzi L'vivshchyny do 2031 roku*, [w:] *Geografija i Turyzm: Ievropyjs'kii Dosvid*, L'vivs'kij natsional'nyj univ'ersytet imeni Ivana Franka, L'viv, 442–449.

Zharikov M. L., 1985a, *Pam'iatnyky mistobuduvannia i arkhitektury Ukrain's'koj SSR (Ivano-frankivs'ka oblast')*, 2, Kyiv, Budivel'nyk.

Zharikov M. L., 1985b, *Pam'iatnyky mistobuduvannia i arkhitektury Ukrain's'koj SSR (L'vivs'ka oblast')*, 3, Kyiv, Budivel'nyk.

Żukowski J., 1935, *Huculszczyzna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa.

Akty prawne:

Про природно-заповідний фонд України, Закон України, 16 червня року 1992, N 34, 50. (Ustawa o ochronie przyrodniczych zasobów Ukrainy)

Strony internetowe:

www.reserves.in.ua – strona internetowa Państwowej Służby do spraw Obszarów Chronionych (Державна Служба Заповідної Справи) (data dostępu 05.06.2010 r.),

Natural and cultural values as a basis for tourist attractiveness in the Eastern Beskids, in provinces of Lviv and Ivano-Frankivsk (Ukraine)

Summary

The aim of this article is to identify tourist values of the Eastern Beskids in Ukraine (within the borders of Lviv and Ivano-Frankivsk oblasts). According to field research, natural values are most important for tourism and they are the basis of several forms of tourism. It should be stressed that winter sports developed especially in the last few years. On the other hand, rich and unique ethnography forms a major factor of anthropogenic values, which distinguishes the Eastern Beskids Mts. from the other parts of the Carpathian Mts. Tourism, especially cultural one, develops thanks to the anthropogenic values, mainly in the Pokutia-Bukovina Beskidy Mts. and Sanok-Turka Mts. The development of tourism encounters some serious obstacles, e.g. infrastructural shortages and an increasing number of environmental conflicts. On the other hand, a low level of development is highly valued by foreign tourists, because many mountain regions, e.g. in Poland, Czech Republic, Slovakia are heavily invested.

Lukasz Quirini-Popławski
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
e-mail: pquirini@geo.uj.edu.pl